

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15

РЕФОРМА САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ ГАЛИЧИНИ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

SELF-GOVERNMENT REFORM IN THE UKRAINIAN CITIES HALYCHYNA WITHIN THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Вовк О.Й.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії права та держави
юридичного факультету*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснено історико-правовий аналіз передумов, нормативно-правового забезпечення та наслідків міської реформи самоврядування в українських містах Галичини другої половини ХІХ століття у складі Австро-Угорської імперії.

Ключові слова: місцеве самоврядування, міська реформа, українські міста, передумови, громада, статут, магістрат.

В статье осуществлен историко-правовой анализ предпосылок, нормативно-правового обеспечения и последствий городской реформы самоуправления в украинских городах Галичины второй половины XIX века в составе Австро-Венгерской империи.

Ключевые слова: местное самоуправление, городская реформа, украинские города, предпосылки, община, статут, магистрат.

The article deals with the historical and legal analysis of the preconditions, normative legal provision and the consequences of the municipal self-government reform in the Ukrainian cities of Halychyna in the second half of the XIX century as part of the Austro-Hungarian Empire.

Key words: local self-government, city reform, Ukrainian cities, preconditions, community, charter, magistrate.

Постановка проблеми. Проведення децентралізації та реформи місцевого управління в сучасній Україні за допомогою правових норм і заходів без значних перебудовчих помилок і серйозних суспільних конфліктів доцільно здійснювати критично оцінюючи попередні реформаторські перетворення, зокрема, в західноукраїнських землях і містах, коли вони перебували у складі Австро-Угорської імперії. Зрозуміло, що уміле використання вітчизняними політиками історико-правового досвіду соціальних реформ добре впливає на підготовку та впровадження необхідних нововведень у державі, які повинні покращити життя українських громадян.

Стан дослідження. Актуальність теми аргументується тим, що хоча, особливо останнім часом, окремі завдання, які пов'язані з організацією місцевого самоврядування на землях Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття за часів Австро-Угорської монархії кінця ХІХ – початку ХХ століть, вирішували такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як О.Г. Аркуша, І.Й. Бойко, Є.І. Бородін, С.В. Віднянський, П.Ф. Гураль, У.Я. Єдлінська, В.М. Єрмолаєв, Л.О. Зашкільняк, В.П. Кіселичник, М.М. Кобилицький, І.В. Ковальчук, О.В. Кондратюк, М.Г. Крикун, В.С. Кульчицький, П.М. Лепісевич, І.С. Лісна, Х.М. Моряк-Протопопова, М.М. Никифорак,

І.Ю. Настасяк, Л.Т. Пришаш, Б.Й. Тищик, Е. Цьольнер та інші, однак в історико-правовому аспекті особливості проведення трансформацій у міському самоврядуванні західноукраїнських міст цього періоду спеціально не досліджувалися.

Метою статті є об'єктивне усвідомлення реформи місцевого самоврядування в західноукраїнських містах Галичини в складі Австро-Угорської імперії другої половини ХІХ століття з огляду на запозичення позитивної практики правових перетворень минулого для використання її окремих важливих деталей під час проведення сучасних вітчизняних реформ у сфері самоврядування міст.

Виклад основного матеріалу. З моменту проведення анексії більшості західноукраїнських земель і міст у другій половині ХVІІІ століття Австрійською монархією політика запровадження реального місцевого самоврядування змінювалася залежно від поведінки влади то з позитивними, то з негативними для обивателів наслідками, іноді незважаючи на беззаперечні за своєю необхідністю чинники. Загальновідомо, що проведенню будь-яких державних реформ передують об'єктивні економічні передумови та соціально-політичні причини. Друга половина ХІХ століття в житті Центральної Європи ознаменувалася перетворенням Австрійської монар-

хії в Австро-Угорську імперію, правова система якої в процесі свого становлення потребувала реорганізації й демократизації органів державної влади, управління та самоврядування на всіх рівнях.

Упорядкування місцевого самоврядування в Австрійській монархії активізується під час революційних перетворень 1848–1850 років, тимчасово призупиняється за часів неоабсолютизму 1851–1860 років і мало продовження 60–90 роках XIX століття. Ліберальні конституційні перетворення в процесі становлення Австро-Угорської імперії як дуалістичної держави тільки каталізували реформи у сфері місцевого самоврядування, зокрема, в українських містах. До загальних економічних передумов затвердження дійсного місцевого самоврядування ми зараховуємо повсемісне протягом другої половини XIX століття позитивне поліпшення господарства держави, насамперед унаслідок скасування кріпосного права у 1848 році та появи ринку вільної робочої сили.

Так, на загальнодержавному рівні відбувається прискорення промислового розвитку. Набули зростання цукрова, металообробна, паперова, меблева промисловості. Загальний видобуток вугілля у 1848 році – 8,7 мільйонів метричних центнерів, а в 1904 році – 338, 6 мільйонів. Вивіз залізної руди виріс із 3,6 тис. т. до 53,1 тис. т. На Західній Україні налагоджується видобуток нафти. Досить бурхливо із середини XIX століття розвивається залежна від гірничої промисловості важка індустрія, причиною розквіту якої (не тільки виробництва зброї), як влучно зауважує Е. Цольнер, стала частково затяжна криза європейської зовнішньої політики, а також спровокована нею гонитва за озброєнням, потреба будівництва стратегічних шляхів, залізниць, мостів та інших об'єктів [1, с. 437]. У транспорті розбудова залізничної мережі, яка почалася ще в дореволюційний період, в епоху володарювання Франца Йосифа I (правив 1848–1916 роки) загалом була завершена наприкінці XIX століття, тоді ж австрійська залізниця отримала в 1896 році власне міністерство. Інтенсивно розбудується річковий і морський флоти, загальний тоннаж яких перед Першою світовою війною становив майже 1 млн т. брутто. Великі міста стають вузлами дорожнього залізничного транспорту та портами. Значно збільшили свої обсяги внутрішньо-, а також зовнішньоторговельні операції монархії. У 1851 році остаточно ліквідовуються внутрішні митні кордони. За 68 років правління цісаря Франца Йосифа I експорт товарів із країни почав перевищувати імпорт. Відбуваються деякі важливі зміни у фінансовій і кредитній системах. У 1866 році Австрія вийшла з німецької монетарної спілки, але справжня фінансова реформа відбулася тоді, коли в 1892 році гульден замінила інша грошова одиниця – крона. Потребу індустрії та торгівлі в капітальних коштах дедалі частіше задовольняли великі банки. Найуспішніше розвивалася кредитна спілка торгівлі та ремісництва тощо [1, с. 445]. Отож посилюється значення міст як промислових і фінансових центрів капіталістичного типу зі збільшенням

особливого контингенту мешканців (промисловці, підприємці, фінансисти, офісні службовці, інженерно-технічні працівники, професійні робітники тощо), які добивалися посилення свого правового впливу на суспільні міські відносини через органи самоврядування.

До однієї з основних соціальних причин реформи міського самоврядування ми зараховуємо подальший процес урбанізації міст протягом другої половини XIX століття по всій Австро-Угорській імперії взагалі та в Східній Галичині, Буковині й Закарпатті зокрема, який означав підвищення вагомості міст, міської культури та міських правовідносин у розвитку суспільства, яке супроводжувалося ростом і розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення та трансляції (поширення) міського способу життя, вищих культурних зразків за межі міст в українських землях. Урбанізація вимагала для розбудови міст залучення широких верств свідомого населення в управлінні міським господарством і дотримання всебічного порядку. У містах відкриваються нові вищі й середні навчальні заклади, та одночасно розростаються старі університети, професорсько-викладацький склад яких здебільшого ратував за самоврядну автономію міст і доносив ці ідеї до студентства. Як зазначає І.Й. Бойко, під впливом австрійської революції 1848 року та наступних прогресивних реформ у Галичині поживалися політична діяльність різних, часто протилежних за переконаннями суспільних груп [2, с. 187]. Проте всіх ліберально налаштованих центристів, федералістів, автономістів, клерикалів, націоналістів, москвофілів, народників тощо об'єднували ідеї реформування державного управління та муніципального самоврядування. Велике значення для впровадження реального самоврядування в містах мала законодавча робота прихильників різних політичних течій уже як делегатів австрійського райхсрату та угорського сейму. Питання про поширення муніципального самоврядування ставилися депутатами на Галицькому крайовому сеймі, правовою основою діяльності яких був «Крайовий статут і сеймова виборча ординація для королівства Галичини та Володимирії з великим князівством Краківським», виданий цісарем Францом Йосифом I 26 лютого 1861 року. Проте закони про реформування місцевого самоврядування приймалися австрійським райхсратом, що отримав законодавчу владу з усіх питань, за поодинокими винятками, зарезервованими за крайовими сеймами [3, с. 99].

Головними політичними причинами реформ, зокрема, в царині самоврядування потрібно вважати поразку у війні з Пруссією, укладення компромісної австро-угорської угоди про дуалізм і перетворення в 1867 році Австрійської монархії на двоседину (дуалістичну) державу, яка дістала назву Австро-Угорська імперія. Так австро-пруська війна 1866 року показала не тільки технологічну відсталість і недоліки політичної ізоляції (з 1856 року) Австрії, що призвели до її поразки, а й втрату довіри до віденської влади окремих міст та областей, які відмов-

лялися брати участь у воєнних акціях, пам'ятаючи придушення революції 1848 року та провал спроб реформування імперії на принципах централізму, наприклад, як це було зі словацьким населенням [1, с. 398]. Тим паче, що положення нормативних актів, прийнятих у 60-х роках XIX століття, тільки почали втілюватися в життя, а деякі з них так і залишилися на папері. Для повернення довіри до влади Франца Йосифа I населенню національних провінцій потрібно було насамперед надати реальні права самостійно вирішувати свої місцеві повсякденні проблеми на рівні повітів і міст. Згідно з австро-угорським договором, який отримав назву компроміс (угор. *Kiegyezés*), укладеним 15 березня 1867 року між австрійським імператором Францом Йосифом I і представниками угорського національного руху на чолі з Ференцем Деаком, Австрійська імперія стає дуалістичною конституційною монархією, яка була розділена разом із західноукраїнськими землями на дві державницькі території, кожна з яких отримала повний суверенітет у веденні внутрішніх справ, власний парламент, що обирався, незалежний уряд, власну систему державного управління, самоврядування та юстиції. Їх об'єднувала влада імператора, який одночасно проголошувався угорським королем. Галичина та Буковина увійшли до австрійської частини (Цислейтанія), а Закарпаття – до угорської (Транслейтанія). Австро-угорська угода встановила загальні принципи управління в кожній із двох частин держави. Повноваження австрійського райхсрату були розширені. Угорський парламент (Державні збори) отримав законодавчу владу з правом прийняття обов'язкових для виконання в угорській частині держави законів. Новоприйняті австрійські закони вважалися нечинними на території Угорщини. В обох частинах держави були проголошені демократичні свободи (свобода совісті, слова, зборів, спілок і петицій), рівність усіх громадян перед законом, принцип поділу влади, свобода пересування та вибору місця проживання, недоторканність приватної власності й таємниця листування [4]. Тобто австро-угорська угода відкрила шлях реформі муніципального самоврядування. Для юридичного закріплення нового державного устрою 21 грудня 1867 року імператором Францом Йосифом I затверджується нова австрійська «Груднева конституція» (нім. *Dezemberverfassung*) [5], що діяла в межах австрійської Цислейтанії разом із Буковиною та Галичиною, за винятком території, підвладної Королівству Угорщина, до кінця 1918 року. По суті, Угорщина рішенням Державних зборів відновила так звану «Квітневу конституцію», яка складалася з 31-ого «квітневого закону» та була санкціонована імператором Фердинандом V ще 11 квітня 1848 року [6], але скасована Францом Йосифом I у 1851 році. Єдиною зміною у сфері внутрішньої політики Угорщини стала ліквідація посади пфальцграфа, або віце-короля, конституційні функції якого брав на себе король [3, с. 130]. Ми погоджуємося з цікавим висловлюванням А.Дж.П. Тейлора про те, що внаслідок конституційних перетворень виникають три

окремі інституції: постійна «спільна монархія», яка й далі представляла на міжнародній арені велику міць Габсбургів; тимчасовий економічний союз Австрії та Угорщини (на 10 років – *О.В.*); дві окремі держави – Австрія та Угорщина [3, с. 128]. Через таку особливу правову систему Австро-Угорщини місцеві реформи, що проводилися в Галичині та Буковині, не поширювалися на Закарпаття і навпаки. Проте в дев'яти коронних краях австрійської Цислейтанії реформи місцевого самоврядування також проводилися не одночасно та мали свої особливості як у Буковині, так і в Галичині.

Автор погоджується з більшістю науковців, які стверджують, що соціально-політичні причини становлення міського самоврядування можна умовно поділяти на загальні – для всіх міст держави та безпосередні (конкретні) – для кожного українського міста залежно від його стратегічного розташування, економічного значення та адміністративного статусу. Наприклад, В.П. Кіселичник вважає, що безпосередніми передумовами розвитку самоврядування у Львові були такі: отримання Львовом нового статусу – коронного центру Галичини, економічне збільшення рівня добробуту львівської громади, створення структури великого капіталістичного міста, надмірно швидке зростання чисельності мешканців Львова, формування загальноавстрійської правової системи самоврядування, стійкі та розвинені самоврядні традиції міста [7, с. 68]. Звичайно, такі конкретні передумови можна визначити для кожного з великих західноукраїнських міст – Чернівців, Станіслава, Коломиї, Тернополя, Дрогобича тощо, кожне з яких мало особливості у міському господарюванні та давні традиції вічного та муніципального (магдебурзького) самоврядування, що збереглися в історичній пам'яті населення та документах.

Ідеологічною першоосновою становлення природного права народу на місцеве самоврядування залишалися ідеї Просвітництва, які ґрунтувалися на необхідності демократичного перетворення громадськості, коли внаслідок зростання міст, технологічного прогресу, розвитку банківської справи, комунікацій і промисловості, ускладнення соціальних зв'язків повинні бути остаточно знищені старі феодальні структури [8]. Ми вважаємо, що саме раціоналізм просвітиків став основою австрійського державницького лібералізму 60-х років XIX століття під час проведення правових заходів для запровадження місцевого самоврядування, започаткованих прийняттям загальноімперського державного Закону «Про основні засади організації громад» 5 березня 1862 року [9], згідно з яким встановлювалися основи громадського самоврядування у визначених провінціях, зокрема Галичині й Володимирії. Що стосується конкретно самоврядування міст, то відповідно до статті XXII цього Закону столичне місто краю, а за бажанням інші важливі міста, відповідно до вимог крайового закону, можуть претендувати на отримання окремих статутів, якщо вони таких не мають. Далі, у статті XXIII роз'яснюється, що міста – це також місця курортно-оздоровчого значення, які

мають окремі статuti, свої справи вирішують через власне представництво [7, с. 244]. Уперше українські громади згідно з цим Законом від 5 березня 1862 року (стаття V) отримали власну (безпосередню) сферу діяльності, яка полягала в тому, що громада, дотримуючись чинних державних чи крайових законів, самостійно розглядає всі справи, які безпосередньо стосуються громади, і приймає відповідні ухвали (постанови) та втілює їх у життя, враховуючи власні інтереси [7, с. 238]. За своїм змістом це був уніфікований закон для всіх самоврядних територіальних громад, недоліком якого була відсутність визначення самого поняття громади та конкретизації її видів і категорій. Проте після затвердження імператором 12 серпня 1866 року Березневих ухвал Галицького сейму у вигляді Закону «Про устрій громади і громадську виборчу ординацію» [10, с. 59–87] ці та інші недоліки попереднього закону були ліквідовані. Наприклад, Закон від 12 серпня 1866 року (параграф 2) передбачав способи об'єднання громад сіл, містечок і міст у Галичині та Буковині й зміну їхніх територій. Тобто на момент проведення реформи міського самоврядування вже існувала законодавча база для подальшого упорядкування самоврядування в українських містах.

Крім того, наприкінці 60-х років XIX століття стосовно реформи місцевого самоврядування у влади змінюється як концепція, так і напрями її проведення. Замість уніфікації законодавства з метою упорядкування діяльності всіх місцевих самоврядних громад порізно готуються та ухвалюються нормативні акти для функціонування міських органів самоврядування та для сільських й повітових самоврядних установ, щоб, на нашу думку, насамперед прискорити соціальні перетворення в містах, незважаючи на їх гальмування консерваторами в деяких національних районах.

Правову основу забезпечення діяльності органів в українських містах Галичини, зокрема, в 70–90 роках XIX століття заклали такі нормативні акти державного законодавства: Закон «Про надання міського статуту королівському столичному місту Львову» 14 жовтня 1870 року [11]; Закон «Про громадський закон для 30 більших міст» 13 березня 1889 року [12]; Закон «Про громадський закон для менших міст, містечок і більших громад» 3 липня 1896 року [13]. Беручи до уваги вказані закони, ми вважаємо, що реформа міського самоврядування в українських містах Галичини була проведена в декілька етапів.

Перший період міської реформи, який припадає на 70-ті роки XIX століття, характерний наданням австрійською владою найважливішим містам Галичини – Львову та Кракову – особливих громадських прав на самоврядування. Основні положення міського права були викладені в «Статуті королівського столичного м. Львова», що додавався до Закону «Про надання міського статуту королівському столичному місту Львову» підписаного імператором Францом Йосифом I 14 жовтня 1870 року [11]. Узагальнюючи зміст і значення Львівського Статуту

1870 року, В.П. Кіселичник зазначив, що його норми та положення забезпечували системність міського права, оскільки всі інші нормативно-правові чи організаційно-розпорядчі акти – виборчі ординації, регламенти, ухвали, розпорядження, службові списки – приймалися на основі положень статуту та не могли йому суперечити [14, с. 31]. Згодом законами австрійського райхсрату від 11 квітня 1896 року та від 25 травня 1909 року були запроваджені зміни та доповнення до статуту м. Львова, які переважно стосувалися виборів до міської ради, сфери повноважень магістрату та інших міських служб. Магістратський Регламент, що визначав порядок діяльності Львівської міської ради, був затверджений нею 18 вересня 1872 року. Надалі цей документ зазнав змін і доповнень нормативними актами від 9 липня 1874 року, 20 травня 1875 року, 20 квітня 1876 року та 5 червня 1878 року.

Прийняттям райхсратом 13 березня 1889 року Закону «Про громадський закон для 30 більших міст» розпочинається другий етап міської реформи в Галичині, коли право на самоврядування отримують такі українські міста: Броди, Бережани, Бучач, Дрогобич, Горлиця, Городок, Ярослав, Коломия, Підгайці, Перемишль, Самбір, Сянік, Снятин, Сокаль, Станіслав, Стрий, Тернопіль, Теребовля, Золочів, Жовква. А інші міста, що вказані в цьому Законі, були розташовані в польських округах Західної Галичини. За своїм змістом самоврядний Закон від 13 березня 1889 року передбачав утворення самостійних міських громад у містах із населенням понад 3000 мешканців, які переважно були центрами дистриктів, та визначення організації органів міського самоврядування у вигляді виборних міських рад і міських управ на чолі з бурмістром строком до 5 років. На думку Л.М. Ілина, недоліком вказаного Закону і, відповідно, приводом до чергових сеймових дискусій було часткове обмеження повноважень міської управи у плані вотування постанов міської ради та передача цього права повітовим органам влади [15, с. 18].

Третій період реформування міського самоврядування в українських містах Галичини започатковується ухваленням 3 липня 1896 року Закону «Про громадський закон для менших міст, містечок і більших громад», який був підготовлений з урахуванням досвіду діяльності органів самоврядування Львова, Станіслава, Стрия, Тернополя, Дрогобича та інших самоврядних міст Австро-Угорщини. За цим законом, а) право на самоврядування отримували ще 131 населений пункт Галичини з кількістю мешканців до 3000 тис. осіб; б) всі мешканці міст і містечок поділялися на членів громади, які проживали на території громад і брали участь в її житті; нерезидентів муніципалітету (формально не проживали), що мали на території громади нерухоме майно чи комерційне підприємство, з якого вони платили прибутковий податок, та всіх інших жителів, які належали до категорії «сторонніх» (пол. мов. «obcuch»); в) у містах громада була представлена муніципальною радою, яка складалася із 48 рад-

ників по 12 від кожної виборчої курії; г) магістрат, який також називався «комунальним авторитетом», був виконавчим органом у містах; г) на чолі ради та магістрату міста стояв мер; д) у містечках міський уряд іменувався «громадською верхністю (пол. мов. «publiczna wyższość») і складався з начальника, його заступника та від двох до п'яти асесорів, які були членами міської ради.

Вказані нормативно-правові акти другої половини XIX століття, які забезпечили проведення реформи міського самоврядування, були настільки досконалими, що зберегли свою чинність (з деякими змінами) в Східній Галичині до початку Другої світової війни, навіть після того, як польським парламентом 23 березня 1933 року було прийнято національний закон про внесення змін у місцеве (сільське, міське та повітове) самоврядування [16, с. 96].

Потрібно зазначити, що протягом проведення реформ місцевого самоврядування, як у містах Галичини, так і у всіх краях Австро-Угорської імперії найбільше проблем виникало з виборчим правом і процесом, тому що такі реформи переслідували завжди дві принципово протилежні цілі: звуження чи розширення електорату та справедливе зважування окремих голосів [17, с. 2214]. Як на законодавчому, так і на виконавчому рівнях проводилися заходи для уникнення зловживань у процесі виборів депутатів, але їх було недостатньо через об'єктивні та суб'єктивні причини, тому виборча система залишалась недосконалою до кінця існування Австро-Угорської монархії. Крім того, автор погоджується з Х.М. Моряк-Протопоповою щодо того, що на практиці у XIX – на початку XX століть у Галичині спостерігалися численні проблеми в організації місцевого управління, насамперед фінансова залежність органів самоврядування від центру, постійне

втручання в їхню діяльність керівників краю (губернаторів чи намісників) або керівників повітів (старост) тощо [18, с. 71]. Деякі з цих проблем були, на жаль, успадковані керівництвом Західноукраїнської Народної Республіки під час налагодження нової системи місцевого самоврядування.

Висновки. Підсумовуючи вищевказане, можна дійти висновку про те, що реформування міського самоврядування було започатковано в рамках загальної реконструкції місцевих муніципальних органів урядом Австрійської монархії ухваленням Закону 1862 року «Про основні засади організації громад» і послідовно продовжено австрійською владою в містах Галичини вже після проголошення Австро-Угорської імперії прийняттям законів про суто міське самоврядування у 70–90 роки XIX століття. Своєрідна міська реформа з урахуванням економічного становища всіх міст та їхнього соціально-політичного значення проходила в три етапи та досягла реального упорядкування роботи органів міського громадського самоврядування в українських містах. Подальше правове регулювання міського самоврядування в українських містах Галичини, крім вже прийнятих законів, здійснювалось за допомогою таких нормативних актів: Конституцією 1867 року, законодавчими актами рейхсрату, підзаконними актами міністерств, нормативними актами Галицького крайового сейму, міськими статутами. Незважаючи на нові історико-правові розвідки, необхідно також зазначити, що дослідження правових проблем, пов'язаних із самобутньою історією розвитку самоврядування українських міст кінця XIX – початку XX століть, особливо за часів відродження національної державності 1917–1921 років, варто плідно продовжувати доходячи більш ґрунтовних наукових висновків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цольнер Е. Історія Австрії. / Наук. ред. В. Расевич; пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко, Н. Іваничук. Львів: «Літопис», 2001. 712 с.
2. Бойко І.Й. Галичина у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918): навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 312 с.
3. Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія 1809–1918: історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / Пер. з нім.; За заг. кер. А. Портнова, С. Савченко; Наук. ред. В. Расевич. Львів: «ВНТЛ-Класика», 2002. 268 с.
4. Австро-угорський компроміс. URL: https://uk.wikipedia.org/австро-угорський_компромис.
5. Dezemberverfassung 1867: Entstehung, Inhalt und Auswirkung. / Helmut Paul Wallner. GRIN Verlag, 2008. 52 s.
6. Революция и война за независимость 1848–49 гг. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/1040720/26/Kontler_-_Istoriya_Vengrii._Tsyacheletie_v_centre_Evropy.html/
7. Кіселичник В.П. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. Львів: ЛьвДувс; «Край», 2008. 352 с.
8. Основні ідеї просвітництва. URL: <https://dovidka.biz.ua/osnovni-ideyi-prosvitnitstva/>.
9. Ustawa z dnia 5 marca 1862 określająca zasadnicze podstawy urządzenia gmin. Ustawy Krajowe dla Królestwa Galicji i Lodomerji. Lwów, 1866.
10. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim. R. 1848 – 1916. Kraków, 1866. Cz. XI. № 19.
11. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Krolewstwa Galicji Lodomerji wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim. Rok, 1870. Cz. XXII. № 79. S. 122.
12. Ustawa z dnia 13. Marca 1889, zaprowadzająca ustawę gminną dla miast: Biała, Bochnia, Brody, Brzeżany, Buczacz, Drohobycz, Gorlice, Gródek pod Lwówem, Jarosław, Kołomyja, Krosno, Nowy Sącz, Podgórze, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok, Śniatyn, Sokal, Stanisławów, Stryj, Tarnopol, Tarnów, Trembowla, Wadowice, Wieliczka, Złoczów, Żółkiew. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim. Wydany i rozesłany dnia 10 Kwietnia 1889. Cz. VII. Lwów: Z drukarni Wł. Łozińskiego, 1889. S. 89.
13. Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Krolewstwa Galicji Lodomerji wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim. Rok, 1896. Cz. VIII. № 51. S. 102.
14. Кіселичник В.П. Міське право Львова: від маґдебурґії до статутного права. Правова держава: щорічник наукових праць. 2010. Вип. 21. С. 23–33.

15. Ілин Л.М. Окремі питання реалізації імперського та крайового законодавства Галичини останньої третини XIX ст. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. Вип. № 3. С. 16–19.
16. Кондратюк С.В. Місцеве самоврядування на західноукраїнських землях як джерело українського парламентаризму: історико-правовий аспект. Вісник Академії управління МВС. 2010. № 2 (14). С. 89–99.
17. Die Habsburgermonarchie 1848-1918. / Im Auftrag der Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie herausgegeben von Helmut Rumpler und Peter Urbanitsch. Band VII / 2. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000. 2698 s.
18. Моряк-Протопопова Х.М. Становлення у Галичині місцевої влади і самоврядування. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2017. Вип. 64. С. 64–78.